

הרב ברוך רוזנברג

"אבלים אנו כל ימי חיינו עלי אדמות" התמודדותו של הפרט עם הזיכרון המייסר

נתן כהן

במסורת היהודית נועד להיסטוריה ולכתיבתה תפקיד שולי, ולעומת זאת זכירתם של מאורעות ומעמדים מן העבר מעוגנת בציוויים מחייבים או מתלווה אליהם (מלחמת עמלק, יציאת מצרים, מעמד הר סיני ועוד). בכל יום חול נוהגים להזכיר לאחר תפילת שחרית "שש זכרות", ובפרק ה"זיכרונות" שבמוסף של ראש השנה אנו חוזרים על שורה של זיכרונות הקיימים ועומדים תדיר לפני הקב"ה ושגם בזכותם נזכה להיות נדונים לכף זכות ביום הדין. לוח השנה היהודי משופע בימי זיכרון. רובם נוגעים לכלל ישראל ומקצתם נוגעים לקהילות מסוימות. רוב ימי הזיכרון מציינים אסונות וחורבנות, ומיעוטם מנציחים גם ישועות ונחמות.

חורבן שני בתי המקדש, מסעי הצלב, גירוש ספרד וגזרות ת"ח ות"ט משוקעים היטב בזיכרון הקולקטיבי היהודי, ואנו חוזרים ומתייחסים אליהם בנסיבות שונות הן בהקשר הדתי והן בהקשר של חיי החולין. שני האסונות הראשונים, ובמידה מסוימת גם גזרות חמלניצקי, מצאו את דרכם לתחום הליטורגי (האשכנזי בעיקר), ואילו גירוש ספרד, ששם קץ אכזרי וחסר תקדים לקיבוץ יהודי גדול וחשוב, היווה נקודת מפנה בכתיבה ההיסטורית היהודית שלא הייתה כמותה בעבר.¹

בקרב ניצולי השואה נמצא ציבור מסוים שחשוב היה לו למקם ולאפיין את החורבן האחרון בשורת האירועים הטראומטיים שעברו על עם ישראל לדורותיו. ייחודיותה של התקופה וחריגותם של האירועים הביאו אותם להכרה ש"מצווה על כל ניצול לספר לדורות הבאים על האסון שכמעט אין כדוגמתו בממדי ההרס והחורבן וההרג

1 י"ח ירושלמי, זכור, תל אביב תשמ"ח, בעיקר פרקים שני ושלישי; ד' רוסקיס, אל מול פני הרעה: תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה, תל אביב תשנ"ג, פרק שני.

[...] מאז חורבן הבית השני עד לתקופתנו.² כתיבה היסטורית לא הייתה אפשרות מעשית עבורם, וכתיבה אוטוביוגרפית עצמאית נחשבה לא מקובלת. הפתרון שמצאו רבים מהם היה שילוב פרקי זיכרונות והגות על השואה כנספחים לחיבורים תורניים במגוון רחב של נושאים. פרקי זיכרונות אלה לא התיימרו להיות מקור היסטוריוגרפי, ואמנם ערכם בתור שכאלה בכל קנה מידה דל ומוגבל. כמו כן נמנעו המחברים במתכוון מלכתוב את כל קורותיהם מן הטעם שכתיבה כוללנית פשוט אינה אפשרית. על כן הפתרון הנוח ביותר מבחינתם היה כתיבת פרקי זיכרונות, איש איש על פי דרכו, על פי השקפתו, סגנונו והדגשיו. כתיבה זו היוותה פורקן מה לאבל המתמשך ולמועקת הזיכרון המייסר שאינו מרפה ואינו קהה (כפי שיפורט בהמשך). באמצעות כתיבתם הם הנציחו את המאורעות שחוו (ושממשיכים ללוותם), ולעתים גם הוסיפו לדברים פרשנות ומשמעות משלהם. את החיבורים הם הקדישו לזכרם של קרובים, מכרים, מורים ותלמידים, קהילות חרבות וחיבורים תורניים אבודים. כמוכן לא נעדרה מן החיבורים גם הודאה לקב"ה על שהיה בעזרם והצילים בנסי מן התופת, וכך בעצם זכו המחברים להשיג יעד משולש בכתיבתם.

מעניין, ואולי אף מפתיע, לראות שרבים מבין בעלי המבואות המופיעים במאגר ראו בשואה אירוע חסר תקדים בהקשר היהודי ובהקשר האוניברסלי כאחד. כך, למשל, ניתן למצוא במקורות רבים ביטויים כגון "החורבן הנורא הזה אשר אין דומה לו בהסטורי' האנושית";³ "כל מה שהתרחש בתקופת השואה הוא ענין שלמעלה מכל מציאות, מיום ברוא אלקים אדם בצלמו";⁴ מעשים "אשר לא נראו כמוהם מיום ברוא ד' שמים וארץ";⁵ או "מגפה שמעולם לא הי' מגפה כזו".⁶ הרב יום טוב הלוי שווארץ⁷ חזר לפחות שלוש פעמים בהקדמתו על כך ש"החורבן הנורא האחרון [...] לא הי' כמוהו מיום ברוא אלקים את האדם", ושאף בתוכחה לא נמצא עונש איום שכזה (עמ' א, ד). הרב ברוך הלוי לייזרובסקי⁸ גרס כי כדי לכתוב את קורות השואה "צריכים לכתב מגילת איכה ועיפה כפולה ומכופל" (עמ' ח),⁹ והרב שלום נח ברזובסקי (האדמו"ר מסלונים) טען כי דמעות אנוש טבעיות אינן מספיקות, וכדי לבכות כראוי על החורבן האחרון "היה צורך בבריאה חדשה, במקור דמעה, כדי לקונן בצורה נכונה והולמת על

2 אברהם ברוך ווינברגר, ברכת אברהם, ב, גמזו תשל"ט, עמ' טז.

3 יחיאל יעקב ווינברג בספרו שו"ת שרידי אש, ירושלים תשנ"ט, עמ' 23. הרב מאיר פויערוורגר כותב בספרו עזרת נשים (פרנקפורט דמיין תש"ז-תשי"א) אותם דברים בדיוק, וכמעט באותו ניסוח.

4 שלום נח ברזובסקי (האדמו"ר מסלונים), זכרון קדוש, בסוד קדושים, ירושלים תשמ"ה, עמ' יח.

5 יחיאל יעקב ווינברג, חידושי בעל "שרידי אש" על הש"ס, ירושלים תשנ"ט, עמ' 23.

6 אלתר יצחק וויינבערדער, בית יצחק, ניו יורק תשל"ב, עמ' נ.

7 אדני נחושת, ניו יורק תש"ן.

8 טעם ברוך, פילדלפיה תשל"ט.

9 "מגילת עיפה" על גזרות ת"ח ות"ט נכתבה בידי ר' שבתי בן מאיר הכהן (הש"ך), אף שלא חווה את המאורעות באופן ישיר, ונספחה לספר שבט יהודה, אמסטרדם ת"ו.

בית ישראל ועל עם ה' כי נפלו בחרב".¹⁰ הרב מרדכי שטיין הקדיש את רוב ההקדמה לחיבורו בית מרדכי¹¹ לדיון בשאלה: כיצד בכלל יכולים הניצולים לבטא במילים את שעבר עליהם. בין יתר דבריו הוא שואל רטורית: "לאיזו מתקופת השמד שעברו על עמנו הנענה והנדכה נוכל להשוות את השמד האחרון של תקופת השואה האירופאית, אשר בה הגיע ריבוי הרצח לשיאו [...] לעילא לעילא מכל דמיון אנושי?" (עמ' יא). מסקנתו של הרב הייתה כי "גדול כים שברך! אין סוף וקצה לשברנו [...] אין קנה מידה למדוד בו את האין סוף של שברנו כאבנו" (עמ' יב).¹²

רבים מאוד מבין כתבי המבואות מעלים על נס את דבר הצלתם ומביעים תמיהה מדוע דווקא הם זכו לצאת מהתופת, או לחילופין מצרים על כך שלא נמצאו ראויים למסור את נשמתם עם כל הנספים וכך גם להיות פטורים מלשאת כל חייהם את משא היגון. הטיב לבטא תחושה זו רבה לשעבר של חוסט, הרב יהושע גרינוואלד, בהתייחסו לפסוק מתהילים "כי חילצת נפשי ממוות את עיני מן דמעה" (קטז, ח). לדבריו התקיים בו אמנם חלקו הראשון של הפסוק וחייני ניצלו, אך באשר להמשכו של הפסוק, הרי: "מלאה עיני דמעה על אבדן מולדתי, בני ביתי ומשפחתי [...] ומי יתן ראשי מים ואבכה יומם ולילה על בית ישראל ועל עם ה' כי נפלו לחרב".¹³ – הלכי רוח אלה מוכרים היטב בקרב ניצולי שואה, ומעניין לראות שגם הציבור הנדון כאן שותף להם, אם כי בנוסחו שלו. כמו כן, חלק מהמחברים נוטים להשתמש במושג שטבע אברהם אבינו "ואנכי עפר ואפר" (בראשית יח, כז) כדי להמחיש את אפסות חיי האדם, בבחינת "כי מעפר אתה (ואל עפר תשוב)" (בראשית ג, יט) מחד גיסא, ואת הקלות הבלתי נתפסת שבה עלול האדם להפוך לאפר, מאידך גיסא. מתוך נמיכות קומה זו, ולמען השיג את שלושת היעדים הנזכרים לעיל, ניגשו המחברים לכתוב את עדותם. לשם כך לא היה עליהם לחטט בנבכי זיכרונם ולדלות משם שברי זיכרונות. החוויות שחוו בשנות הגזרה ליוו ומלווים אותם תדיר, ואין מהם מנוח. גם דמותם של המתים – קרובים ורחוקים כאחד, שאי אפשר היה להתאבל עליהם כראוי – נותרו "טמונים בתוכנו ולב כל אחד מאתנו כמצבה חיה להם".¹⁴

שלושה מחברים ניסו להבין את פשר תופעת הזיכרון שאינו מרפה, שכן היא סותרת, לכאורה, את הקביעה הידועה, המופיעה בפירוש רש"י למיאנונו של יעקב לקבל נתחומים על אבדנו של יוסף, כי "גזרה על המת שישתכח מן הלב".¹⁵ הרב מרדכי

10 לעיל, הערה 2, שם.

11 בני ברק תשמ"ז.

12 וראו גם יהושע גרינוואלד (להלן, הערה 13).

13 יהושע גרינוואלד, ספר שאלות ותשובות חסד יהושע, ניו יורק תש"ח, הקדמה. אגב, למבוא האוטוביוגרפי לספרו הנ"ל קרא הרב "קונטרס עין דמעה".

14 יהושע אהרונסון, ישועת משה, פתח תקוה חש"ד, עמ' ו.

15 הציטוט המדויק הוא: "[...] על המת שישתכח מן הלב" (פסחים נד ע"ב) וכן: "[...] שעל המת נגזרה גזרה שישתכח מן הלב" (פירוש רש"י לבראשית לו, לה, על פי מדרש בראשית רבה).

שטיין נולד במישקולץ, הונגריה ב-1901; בדרך הייסורים שעבר הוא איבד את אשתו ואת שלושת ילדיו. במרחק של עשר שנים מהמאורעות תמה הרב, על בסיס פירוש רש"י הנ"ל, כיצד זה נותרה עדיין המכה טרייה כשהייתה, ושאל האם "במרחקי הזמן נמצא תרופה לשברנו"? תשובתו החד משמעית הייתה – לא. תוך כדי ציטוט פסוקים רבים מדברי הנביא ירמיהו תירץ הרב את האבל המתמשך ואת הזיכרון החי בכך שהגזרה על המת שישתכח מן הלב אמורה לגבי מתים שמתו מוות טבעי, אך לא על כאלה שהועלו חיים על המוקד ומתו מיתה כה משונה. האבל על מתים אלה הוא תמידי, והנחמה תבוא רק מידי הקב"ה לעתיד לבוא.¹⁶

הרב צבי הירש הכהן נולד ב-1890 בסעליש, הונגריה, ושימש ברבנות בקהילות רבות במדינה. בעת הכיבוש הגרמני נשלח למחנה עבודה בפאתי וינה, ושם המשיך למעשה בתפקידו כמנהיג רוחני לקבוצה גדולה של אסירים. אשתו, שלושה מילדיו ושני נכדיו נרצחו.¹⁷ ארבע שנים אחרי תום המלחמה חש הרב כי לא זו בלבד שאין שכחה, אלא ש"אי אפשר להסיח דעת ולשכוח אפילו רגע אחד לא יום ולא לילה [...] על משכבי בלילות בקשתי את שאהבה נפשי", וכי "בכל יום ובכל עת ובכל שעה חם לבי בקרבי בהגיגי תבער אש". בדומה לרב שטיין, גם הרב הכהן גורס כי השכחה נגזרה על מי שמת מוות טבעי ונטמן בקרקע. על אלו שמסרו נפשם מתוך ייסורים, כמו למשל רבי עקיבא שמסר נפשו על קידוש השם, אין לקבל תנחומים וזכרם קיים.

ההתייחסות המפורטת ביותר לסוגיית האבל והזיכרון מצויה בהקדמתו של הרב יום טוב הלוי שווארץ לספרו אדני נחושת, שהוא גם אחד המאוחזרים שבחיבורים הנדונים כאן (תש"ן). הרב שווארץ נולד באושפיצין, העתידה ברבות הימים להיקרא אושוויץ. בבחרותו נשלח ללמוד בישיבת חכמי לובלין, ובהיותו שם פרצה המלחמה. בשנות המלחמה הוא היה בעיר הולדתו, משם הוגלה עם בני משפחתו לבנדין ומשם נשלח לשורה של מחנות עבודה. רוב בני משפחתו נרצחו. בניגוד למחברים האחרים שזכרו לעיל כתב, כאמור, הרב שווארץ את ספרו ארבעים ושבע שנים לאחר ההתרחשויות. תוך כדי כתיבה קטע המחבר לפתע את רצף קורותיו והעלה תהייה בינו לבין עצמו שמא הזמן שחלף לא הקהה במשהו את תחושותיו (מעניין, לא את זיכרונו). תשובתו החד משמעית לתהייה הייתה: "מימי החורבן ואילך לא פסקה מעולם אבלות שלי" (עמ' ד). יחד עם זאת, אמנם דרך העולם היא שהמת נשכח מהלב, ועל כן ראוי היה לאמץ סממן גלוי כלשהו שיתן ביטוי לכך שניצולי השואה "אבלים אנחנו כל ימי חיינו עלי אדמות" (שם). כאסמכתאות הביא הרב את כ' בסיוון שנקבע כיום צום ואמירת סליחות לזכר גזרות ת"ח ות"ט, וכן תקנה שתוקנה בירושלים במהלך המאה ה-19 ולפיה אין להשתמש בכלי נגינה בחתונות הנערכות בעיר, זכר לחורבן. לכאורה תקנה זו מוזרה, שהרי על החורבן ועל הגלות אבלים ומצרים כל ישראל, אלא שכאן היה "ראוי יותר לאותם הקרובים אל החלל לעשות סימן והיכר בנפשם שאינם שוכחים את

16 מרדכי מילר, בית מרדכי, עמ' יב.

17 צבי הירש הכהן, ליקוטי צבי, תל אביב תשמ"א, עמ' 10.

צערם ויגונם ביום שמחתם" (שם). על אחת כמה וכמה נכונים דברים אלה לדידו של הרב שווארץ באשר לניצולי השואה הקרובים אל החלל בין בזמן ובין במקום. באשר להנצחה הקולקטיבית לדורות מצויים גם מחברים נוספים המחזיקים בדעה הגורסת שהיה צריך לתקן יום תענית וקנינות אחרי החורבן, שאינו קטן מאלה שקדמו לו, אלא כפי שראינו אולי אף גדול מהם.¹⁸ מחברים אחרים מדמים את זיכרון השואה למצווה "זכור את אשר עשה לך עמלק" ורואים חובה לעצמם ולשכמותם לחזור ולספר את מעשה עמלק של הדור הזה.¹⁹ כפי שלמצוות עשה "זכור את אשר עשה לך עמלק" צמודה מצוות לא תעשה, "לא תשכח", כך גם בכתיבתם של מחברי המבואות – ובמידה משתנה של הדגשה – הצורך לזכור ולהזכיר מוצא בדרך כלל ביטוי לצד החשש מפני השכחה המאיימת. מעניין לראות בהקשר זה כי כבר בשנת תש"י חש הרב ד"ר יעקב אביגדור בהגיעו מפולין לארצות הברית אדישות, חוסר עניין ואפילו עוינות מצד חלק מהציבור היהודי האמריקאי כלפי סיפורם של ניצולי השואה.²⁰ כמעט חמישה עשורים מאוחר יותר כותב הרב חיים אלתר ראטה כי "שר השכחה משתלט בשוגג ואף במתכוין על דברי הימים הללו, ואף גם זאת שהמוח האנושי מוגבל מדי מלקלוט את קורות הימים ההם לאישורם [...] לעצם מאורעות החורבן, קיימת אפילו בחוגים שלנו מעין התעלמות והשתקה. ואני, ברצוני לקיים בכל זאת את הצו של 'זכור את אשר עשה לך עמלק'".²¹ גם הרב חיים אפרים זייצ'יק, מי שעמד בראש ישיבת המוסר הנוברדוקית בבוץ'איץ' שבגליציה, כתב בזיכרונותיו על "איסור השכחה"; דהיינו, אל לו לאדם לשכוח בשעת שלותו את שעבר עליו בשעת ייסוריו, את מאבקי הנפש והגוף, שכן הנהוג כן מלמד על עצמו שהוא ב"ירידה וטמטום גם מאד שאינו מדרכי יראי השם ואוהביו".²²

מאז שנכתבו דבריו אלה של הרב ראטה עברו כמעט עשרים שנה נוספות. חוסר הידע וחוסר הרצון לדעת ולזכור פושה בכול, ומספרם של אלה הנושאים בקרבם את היגון והזיכרון הולך וקטן. הודות לנחישות ולדבקות של יוזמת מאגר המבואות וחריצותם ושקדנותם של המסייעים על ידה, זכינו לכלי שקשה להפריז בחשיבותו. לצד הפוטנציאל המחקרי הרב הטמון בו, המאגר מהווה ללא ספק גם מצבת זיכרון ייחודית והוכחה לכך שגם אלה שבמשך שנים רבות נדמה היה ששתקו – גם הם מצאו את דרכם שלהם לזכור ולהזכיר.

18 ראו, למשל, שלום נח ברובסקי (האדמו"ר מסלונים) (לעיל, הערה 4), עמ' כא.
 19 ראו, למשל, מרדכי מילר, בית מרדכי, בני ברק תשס"ב, עמ' רמג-רמד; דוד צבי הלפרין, הלולא דפסחא, בני ברק תשס"א, עמ' 2, 7; שלום נח ברובסקי (האדמו"ר מסלונים) (לעיל, הערה 4), עמ' כב.
 20 יעקב אביגדור, חלק יעקב, ניו יורק תש"י, עמ' 6-8, וראו דברים דומים בדבריו של הרב חיים אפרים זייצ'יק בתוך מאמרו של שלמה טיקוצ'נסקי בקובץ זה, השואה בראי תורת המוסר של נוברדוק.
 21 חיים אלתר ראטה, ארבעה ספרים נפתחים, ירושלים תשמ"ט, עמ' ה, ז.
 22 המדע והחיים, ניו יורק תשי"ב, עמ' שא. ראו עליו עוד במאמרו של שלמה טיקוצ'נסקי בקובץ זה.